

Відсоматичні утворення у говірках як об'єкт гніздового опису

У статті розглянуто відсоматичні утворення у говірках як об'єкт гніздового опису. Досліджено похідні від загальних назв людського тіла та лексем на позначення зовнішнього вигляду людини як елементи гнізд, встановлено мотиваційні відношення між одиницями у межах гнізда.

Ключові слова: соматизм, деривація, дериваційне гніздо, семантика, мотивація, номінація.

Соматизми – назви, що описують людину як біологічну істоту – належать до базового, давнього за походженням (частково успадкованого від індоєвропейського періоду розвитку мови) шару лексики. Переважна більшість соматонімів має розгалужену семантичну структуру і значний словотвірний потенціал, тому дослідження відсоматичних дериватів крізь призму ідеографічних зв'язків з іншими тематичними групами лексики (ТГЛ) дає змогу системно описати номінативні процеси, виявити типи зв'язків у межах лексичної системи. Для об'єктивної оцінки номінативної потужності соматичної лексики враховуємо не лише семантичні деривати, поява яких не пов'язана зі структурними змінами слів, а й формальні деривати – афіксальні похідні від соматизмів. Їх розглядаємо в межах *дериваційного гнізда* – об'єднаного спільністю твірної основи, з достатньо виразними на синхронному рівні ознаками формальних зв'язків, кінцевого на момент опису репертуару одиниць.

Перспективним напрямком вивчення структурної організації мови є дослідження на рівні словотвірних гнізд. Зауважимо, що в українському мовознавстві цей напрям вивчення словотворення пов'язаний зі студіями І.І.Ковалика, який розробив теоретичне підґрунтя для “всебічного вивчення словотвірної системи сучасної української мови як сукупності всіх словотвірних гнізд” [4, с. 4]; Реалізовано настанови дослідника у працях В.І.Верещака, М.П.Лесюка, Н.Я.Тишківської, М.І.Голянич та ін. [6]. Перспективність гніздового

опису лексики в україністиці засвідчив і “Кореневий гніздовий словник української мови” Є.А.Карпіловської. Оскільки словотвірні гнізда, як і будь-яке інше лінгвальне явище, можна розглядати у статиці і в динаміці, дериваційний потенціал словотвірних одиниць на діяхронному рівні може продемонструвати етапи, причини та послідовність формування дериваційних гнізд (О.І.Іліаді [2], Т.О.Черниш [9]). У працях, де дослідження словотвірних гнізд провадиться на синхронному рівні, визначається рівень словотвірної потужності твірних основ, морфонологічна варіантність кореневих морфем, інвентар афіксів (див. праці: М.П.Лесюк [6], В.А.Ткаченко [8], Т.Г.Шевченко [10]).

Розглянемо похідні від загальних назв людського тіла та лексем на позначення зовнішнього вигляду людини у говірках.

У дослідженні основну увагу зосереджено на сучасних мовних свідченнях, які дозволяють установити рівень продуктивності соматичних основ в українському діалектному континуумі як модельованій цілості. Спираючись на синхронний підхід, свідомо оминаємо діяхронію, яка передбачає іншу методику аналізу та вирішення інших завдань. Водночас при конструюванні гнізд залучаємо різноаспектні (етимологічні, етнолінгвістичні тощо) відомості “для з’ясування семантичних зв’язків між словами з коренями спільної форми, встановлення меж того чи іншого гнізда” [4, с. 5].

Гніздовий опис дозволяє порівняти інтенсивність і напрямки семантичної і формальної деривації, простежити, чи відсоматичні похідні – це нові окремі семантичні комплекси, чи, навпаки, вони зберігають зв’язок із вихідними соматизмами; водночас видається можливим встановити ієрархію продуктивності не лише соматизмів, а й тих ТГЛ, що поповнилися за їх рахунок; визначити належність вихідного соматизму до ядра чи периферії цієї ТГЛ.

Оскільки вияв рівня словотвірної продуктивності соматизмів – лише один із аспектів з’ясування їхньої номінативної потужності в цілому, і на першому плані дослідження залишаються номінаційні процеси, похідні диференційовано не за ступенем похідності від базового слова, а на підставі встановлення мотиваційних відношень між первинним соматизмом і відсоматичними дериватами.

У говірках функціонує низка лексем – загальних назв людського тіла (*плоть*, *тіло*, *тіле́са*, *труп*, *туша*), на позначення зовнішнього вигляду людини (*фігура*, *стан*, *поста́новка*).

Найбільш загальна соматична семантика притаманна лексемі *плоть* ‘тіло людини або інших живих істот на противагу психіці, духовному началу’ < псл. *plъty* ‘тіло, шкіра’ [ЕСУМ IV, с. 454]. Усвідомлення мовцями “чужорідності” цієї назви через приналежність до книжної лексики (за визначенням В.В.Німчука, ще в давньоруській мові вона використовувалася переважно в релігійних текстах [7, с. 310]) зумовило її витіснення із побутового мовлення. Відтак у діалектних джерелах вона не відбита. Натомість діалектоносії досить часто послуговуються похідними атрибутивами – композитами-антонімами *ч’істо́плотний* ‘охайний, який дотримується чистоти’ схслов. [Леснова, с. 61], *чисто́плотний* схслов. [СУСГ, с. 223] та *не“ч’істо́плотний* ‘який не дотримується чистоти’ схслов. [Леснова, с. 41], *нечисто́плотний* схслов. [СУСГ, с. 141], які характеризують людину за відповідною ознакою і мають прозору мотивацію. Представлені деривати, очевидно, є зовсім недавніми (зокрема у “Словарі української мови” Б.Грінченка їх ще не зафіксовано) запозиченнями з російської мови.

Лексема *тіло* < псл. *tělo* [ЕСУМ V, с. 579] в українських діалектах позначає: 1) ‘організм людини в цілому з його зовнішніми і внутрішніми проявами’ (у різних діалектах); 2) ‘тулуб людини або тварини’ у зхпол. говірках [Аркушин II, с. 201], *тіло* у бойк. (і варіант *кіл’о*) [Онишкевич I, с. 352; II, с. 291]; 3) ‘шкіру людини’ у зхпол. говірках [Аркушин II, с. 201].

Похідні лексикалізовані сполучення прикметник + іменник *тіло*: *з’риши́не тіло* ‘евфемічна назва зовнішніх статевих органів’ зхпол. [Аркушин I, с. 110] та *божи кіло* ‘рослина пухівка; *Egiphorum*’ пнндністр. [Горбач РПЛ, с. 80], зауважимо, що позначувана ним рослина має видовжені, гладенькі і м’які приквіткові волоски, які утворюють білий, схожий на ватний жмут; цвіте пухівка у травні – червні [5, с. 157]. Саме на цей час припадає католицьке свято Божого Тіла. “Комплекс народних звичаїв і повір’їв цього дня долучається в часі та

ритуалах до троїцької та купальської обрядовості”, серед якої плетіння вінків, збір квітів і трав, освячення зелені у церкві та її даліше використання як атрибута лікування чи магії тощо [1, с. 219]. Зважаючи на ареал побутування однозвучних назв рослини і свята, очевидно, є підстави припустити наявність зв’язку між ними на рівні похідності аналізованого номена. Адже позначувана ним рослина має не лише зовнішню подібність до уявлень діалектоносіїв про Боже Тіло (квітка біла, пухнаста і приємна на дотик) – назва може зберігати й обрядову семантику (час цвітіння, особливості використання). Проте брак інформації не дозволяє доказово встановити мотив номінації рослини *‘божи к’іло*.

Похідні від основи *-тіл-* мають таку мотивацію:

– розташування реалій: *‘тіл’ник*, *‘тел’ник*, *‘тел’нік* ‘матроська спідня сорочка’, *тіл’н’ашка*, *тел’н’ашка* ‘матроська смугаста спідня сорочка’ сropol. [Грим, с. 156], *на’тіл’ники* ‘спідні чоловічі штани’ сropol. [Грим, с. 102], *тілог’р’ійка*, *тілог’рейка*, *тілог’р’ейка*, *телог’р’ейка*, *телог’рейка*, *телог’р’ейка*, *тіл’ег’рейка*, *тел’ег’рейка*, *тел’ег’р’ейка* ‘тепла безрукавка з ватною підкладкою’ сropol. [Грим, с. 156], *тілог’рейка* бойк. [Онишкевич II, с. 291], *тілох’вейка* ‘дитячий одяг, подібний до свитки’ сropol. [Грим, с. 156];

– зовнішня подібність: *тел’ешн’ік*, *тел’ешн’ік’і* ‘вхід у піч разом з дугоарочним перекриттям над ним’ блр. пол. [Никончуки 1990, с. 264], *telisz*, *teliz* ‘пастка на оленів чи косуль’ гуц. [Janów, с. 235], *телиш’йі* ‘порізаний на поліна стовбур дерева’ зхпол. [Аркушин II, с. 194];

– функціональне призначення: *чисто’тіл* (*чиста’тел*, *чисто’тел*, *чисто’тил*’, *чиста’т’іел*, *ч’іста’т’іел*, *ч’есто’тел*, *чиста’т’ел*, *ч’істо’т’ел*, *чисто’т’ол*, *чисто’тил*, *чистот’ійа*) 1) ‘чистотіл великий; *Chelidonium majus* L.’ схпол., зхпол., сropol., срдн., степ., поділ., закарп. [Сабадош, к. 66], зхпол. [Омельковець, кк. 60]; 2) ‘підбіл’ вол., сropol., схпол. [ЛАПП, к. 52]; 3) ‘череда трироздільна; *Bidens tripartite* L.’ срдн.; 4) ‘гравілат міський; *Geum urbanum* L.’ гуц., срдн., степ. [Сабадош, к. 65; нк., с. 92], *чисто’тіл великий* (*звичайний*) ‘чистотіл великий; *Chelidonium majus* L.’ степ. [Сабадош, к. 66];

– характерна риса позначуваного: *тилістий* ‘огрядний, з великим животом’ зхпол. [Аркушин II, с. 198], *тіл’ний* ‘тс.’ бойк. [Онишкевич II, с. 291].

Старослов’янізм *тіле’са* ‘тіло’, ‘тіло гладкої людини’ (раніше форма називного відмінка множини від *тіло*) набув в українській мові статусу самостійної лексеми [ЕСУМ V, с. 578]. Діалектний номен *тел’со* має семантичні континуати: 1) ‘забита, але не розпотрошена тварина’; 2) ‘тіло п’яної людини, яка не тримається на ногах’ српол. [СПГ, с. 212]; 3) ‘надземна частина дерева, яка несе на собі віти, стовбур’ *т’ел’есо* српол. [Никончук 1979, с. 73].

Деривати від основи *-телес-*: *телес* ‘надземна частина дерева, яка несе на собі віти, стовбур’ српол. [Никончук 1979, с. 73], *тілесний* ‘кольору тіла’, *телесний* ‘безтілесний’ бойк. [Онишкевич II, с. 283], *доўгте^ллесіі* ‘той, який має довгі ноги’ схслоб. [Лєснова, с. 20]. Можливо, до похідних також належить лексема *теле’ситис’а*, *тіле’ситис’а* ‘брижитися (про воду)’ бойк. [Онишкевич II, с. 282] (мотиваційна ознака (МО) – зовнішня подібність, зокрема здатність тіла, шкіри “брижитися”).

Номен *труп* < псл. *trupъ* [ЕСУМ V, с. 657] у діалектному мовленні позначає не лише ‘труп’, а й ‘тіло’ карпат. [КДА II, к. 70], ‘стовбур дерева’ *trup* закарп. [ОЛА, к. 2]. Похідну назву *тру’піна* ‘стовбур дерева’ бук. [СБГ, с. 554], *тру’піна* закарп. [ОЛА, к. 2], з одного боку, за умови збереження діалектоносіями асоціативних зв’язків між твірною і похідною лексемами, можна розглядати як свідчення спільності семантичного розвитку з дериватами від соматизму *тіло* (пор. лексеми *телес*, *т’ел’есо*, *телиш’їі*, які теж репрезентують це значення), хоча, з іншого боку, номен *трупъ* ще в давньоруській мові використовувався на позначення ‘стовбура дерева’ [ЕСУМ V, с. 657], тоді як лексема *тіло* зберегла свій давній зміст (‘тіло живого організму’, ‘труп’) [7, с. 310, 317].

Деривати від *-труп* – *т’руп’їе* ‘труп’, *тру’пиц’а* 1) ‘стара баба’; 2) ‘труп’ бойк. [Онишкевич II, с. 304] – мають прозору мотивацію.

Для лексеми *туша* первинною є функція позначення ‘оббілованого і випатраного тіла забитої тварини’ [СУМ X, с. 331], ‘тіла вбитого великого звіра;

туші' *туш* зхпол. [Аркушин II, с. 215], проте у мовленні вона вживається у вторинній функції, коли йдеться 'про велике і гладке тіло людини' [СУМ X, с. 331].

Крім номенів на позначення загальних назв людського тіла, у говірках функціонують лексеми для номінації семем 'частини тіла' – *члонки* бойк. (пор. поль. *członki*) [Онишкевич II, с. 373] – та 'органи відчуття' – *чувство* бойк. [Онишкевич II, с. 376] (запозичення з рос.): *Ізгнати із сего крещеного родженого Івана, із його частей, із його члонків, із увсіх чувствів...* бойк. [Онишкевич II, с. 373].

Лексема *фі'гура* має значення: 1) 'зовнішній вигляд, обриси тіла людини', 'тіло, тулуб, стан кого-небудь', 'будова тіла; статура' на всій території: схслоб. [СУСГ, с. 214], *фі'гура* бойк. [Онишкевич II, с. 330], *хв'і'гура*, српол. [ГСМ, с. 112], *хви'гура* нндн. [Чабаненко IV, с. 192]; 2) 'оздоба на схрещенні чи стикуванні вітрових дощок коло дахового гребеня' *ф'ігура* срндн. [Никончуки 1990, с. 221]; 3) 'хрест на роздоріжжі' *хви'гура* зхпол. [Аркушин II, с. 226], *фі'гіра*, *фі'гура*, *хви'гіра* зхвол. [Корзонюк, с. 248-249]; 4) 'надгробок, надгробний камінь' *фі'гура* бойк. [Онишкевич II, с. 330], *хв'і'гура*, *хви'гура* зхпол. [Конобродська, с. 204]. МО вторинних значень – зовнішня подібність.

Похідні прикметники *ф'і'гурний*, *ф'і'гури'єстий*, *хв'і'гури'єстий* схслоб. [Леснова, с. 58], *фі'гуристий* схслоб. [СУСГ, с. 214], *хв'і'гурний* српол. [ГСМ, с. 112], *фі'гурний* бук. [СБГ, с. 591] 'статурний, той, що має струнку, гарну, пропорційно складену фігуру'. Оскільки соматизм *фі'гура* запозичено порівняно недавно, формальні деривати не виходять за межі опису зовнішності людини.

Лексема *стан* має первинну соматичну семантику 'статура, фігура, склад тіла людини' српол. [ГСМ, с. 112], *стан* схслоб. [СУСГ, с. 197], 'талія' бойк. [Онишкевич II, с. 248], а також уживається в переносному значенні як 'стовбур дерева' [СУМ IX, с. 642], 'верхня частина жіночої сорочки від плечей до пояса' бук. [СБГ, с. 517], 'міра полотна на одну сорочку' (пор. пол. *stan płótna*, слц. *stan*), 'сорочка в процесі шиття без рукавів та обшивки' бойк. [Онишкевич II, с. 248].

МО вторинних значень – зовнішня подібність до соматизму (‘стовбур дерева’, ‘сорочка в процесі шиття без рукавів та обшивки’) та розташування реалій щодо нього (‘верхня частина жіночої сорочки...’). Метронімічна семема ‘міра полотна...’ – результат вторинної метонімії, оскільки назва міри водночас є назвою знаряддя вимірювання.

Похідні від основи *-стан-* мають таку мотивацію:

– зовнішня подібність: *станва* ‘бочка для капусти’, *с\танов*, *с\таноў*, *с\танов* ‘велика, внизу ширша, вгорі вужча бочка для капусти, виготовлена з рівних клепок’, ‘велика бочка для зерна’, ‘велика бочка’, *с\танова*, *стан\вичка* ‘велика, внизу ширша, вгорі вужча бочка для капусти, виготовлена з рівних клепок’ бойк. [Онишкевич II, с. 248], *с\таноўц\а*, *с\тановц\а* ‘велика рівна бочка для капусти’ бойк. [Онишкевич II, с. 249] (хоча етимологія цих назв неясна, вчені припускають зв’язок зі *стан*, *с\тати* [ЕСУМ V, с. 395]);

– розташування реалій: *с\таник*, *ста\нок*, *ста\ночок* ‘верхня частина жіночої сорочки від плечей до пояса’ бук. [СБГ, с. 518], *ста\нок* ‘верхня частина сорочки’ схслоб. [СУСГ, с. 198], ‘бюстгальтер’ бойк. [Онишкевич II, с. 249];

– характерна риса позначуваного: *с\танистий*, *стано\витий* ‘стрункий, статний’ схслоб. [СУСГ, с. 198].

Єдиний дериват від соматоніма *поста^оноўка* ‘статура, фігура, склад тіла людини’ српол. [ГСМ, с. 112] – атрибутивне сполучення *посто\ноўч\і ч\оло\в\ек* ‘статурний, той, що має струнку, гарну, пропорційно складену фігуру’ српол. [ГСМ, с. 112].

Відсутню в діалектих джерелах лексему *ста\тура* 1) ‘будова, склад тіла людини’; 2) ‘зовнішній вигляд, обриси тіла людини’ [СУМ IX, с. 670-671] можна розглядати як потенційну, тому що наявний дериват *ста\турний* ‘фасонистий’ нндн. [Чабаненко IV, с. 104] (в СУМ зафіксовано із семантикою ‘стрункий, з гарною, пропорційно складеною фігурою; статний’ [СУМ IX, с. 671]).

Структурний аналіз семантики загальних назв людського тіла засвідчив: при зіставленні їх формальних і семантичних дериватів із загальною схемою

поділу лексики (за класифікацією В.Вартбурга і Халліга [3, с. 256-257]) було виявлено, що вони представлені майже в усіх ТГЛ (виняток становлять ТГЛ душа і розум та а ріогі). Такий розподіл дериватів – лінгвальне підтвердження існування опозиції тілесне: духовне. Причому воно релевантне не лише на рівні первинних соматонімів *душа: тіло*, а й серед похідних вторинних німів. Найбільшу кількість похідних від аналізованих назв утворено на позначення людини як живої істоти та її потреб, зокрема назв одягу, зовнішності, а також рослинного світу.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ НАЗВ ГОВІРОК

бойк. – бойківські	степ. – степові
бук. – буковинські	зхпол. – західнополіські
вол. – волинські	нндн. – нижньонаддніпрянські
гуц. – гуцульські	карпат. – карпатські
срндн. – середньонаддніпрянські	закарп. – закарпатські
схслоб. – східнослобожанські	поділ. – подільські
схпол. – східнополіські	пнндністр. – північнонаддністрянські
српол. – середньополіські	

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ НАЗВ ДЖЕРЕЛ

Аркушин – Аркушин Г.Л. Словник західнополіських говірок. – Т. 1-2. – Луцьк, 2000.

СУСГ – Глуховцева К.Д., Лєснова В.В., Ніколаєнко І.О., Терновська Т.П., Ужченко В.Д. Словник українських східнослобожанських говірок. – Луганськ, 2002. – 233 с.

ГСМ – Говірка села Машеве Чорнобильського району. – К.: Довіра, 2003. – Ч. 3: Матеріали до Лексичного атласу української мови / Уклад.: Ю.І. Бідношия, Г.В.Воронич, Л.В.Дика та ін. – 225с.

Горбач РПЛ – Горбач О. Словник діалектної лексики північнонаддністрянської говірки сіл Романів, Підсоснів й Ладогів (1965) // Горбач О. Зібрані статті: Діалектологія. – Мюнхен, 1993. – Т.V. – С. 75 – 156.

Грим – Гримашевич Г.І. Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок. – Житомир, 2002. – 184 с.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: В 7 т. – К., 1982 – 2006. – Т. 1–5.

КДА – Карпатский диалектологический атлас / Бернштейн С.Б., Иллич-Свитыч В.М., Клепикова Г.П., Попова Т.В., Усачева В.В. – М., 1967. – Ч. 1–2.

Конобродська – Конобродська В. Поліський поховальний і поминальний обряди. – Т. 1. – Етнолінгвістичні студії. – Житомир, “Полісся”, 2007. – 352 с.

Корзонюк – Корзонюк М.М. Матеріали до словника західноволинських говірок // Українська діалектна лексика. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 62-267.

Лєснова – Лєснова В.В. Матеріали до словника говірок Східної Слобожанщини: Людина та її риси. – Луганськ, 1999. – 76 с.

СБГ – Словник буковинських говірок / За заг. ред. Н.В. Гуйванюк. – Чернівці: Рута, 2005. – 688 с.

СПГ – Лисенко П.С. Словник поліських говорів. – К.: Наукова думка, 1974. – 260 с.

ЛАПП – Никончук М.В. Лексичний атлас Правобережного Полісся. – К., Житомир, 1994. – 418 с.

Никончуки 1990 – М.В. Никончук, О.М. Никончук. Будівельна лексика правобережного Полісся в лексико-семантичній системі східнослов'янських мов. – Житомир, 1990. – 369 с.

Никончук 1979 – М.В. Никончук. Матеріали до лексичного атласу української мови (Правобережне Полісся). – К.: Наукова думка. – 1979. – 314 с.

ОЛА – Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная. Выпуск 3. Растительный мир. – Минск, 2000. – 162 с.

Омельковець – Омельковець Р.С. Номінація лікарських рослин в українському західнополіському говорі. – Луцьк: “Вежа”, 2006. – 302 с.

Онишкевич – Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок. – К., 1984. – Ч. 1–2.

Сабадош – Сабадош І.В. Атлас ботанічної лексики української мови. – Ужгород, 1999. – 103 с.

СУМ – Словник української мови: В 11 тт. – К., 1970-1980.

Janów – Janów J. Słownik huculski. – Kraków, 2001. – 294 s.

ЛІТЕРАТУРА

1. Виноградова Л.Н., Кабакова Г.И. Божье Тело // Славянские древности: этнолингвистический словарь в 5-ти томах / Под. ред. Н.И.Толстого. – Т. 1: А – Г. – М.: Междунар. отношения, 1995. – С. 219-220.

2. Илиади А.И. Об одной группе соматической лексики в связи с вопросами славянской именной суффиксации // *Folia onomastica Croatica* 10. – Zagreb, 2001. – С. 83-93.

3. Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография. – М.: Наука, 1976. – 356 с.

4. Карпіловська Є.А. Кореневий гніздовий словник української мови: Гнізда слів з вершинами – омографічними коренями. – К: Укр. енциклопедія, 2002. – 912 с.

5. Кархут В.В. Ліки навколо нас. – К.: “Здоров’я”, 1974. – 448 с.

6. Лесюк М. Дослідження словотвору на рівні словотвірних гнізд // Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Філологія. – Випуск XV-XVIII. – Івано-Франківськ, 2007 – С. 212-216.

7. Німчук В.В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови. – К.: Наукова думка, 1992. – 416 с.

8. Ткаченко В.А. Названия руки в развитии лексики индоевропейских языков: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. – К., 1991. – 16 с.

9. Черниш Т.О. Слов’янська лексика в історико-етимологічному висвітленні (гніздовий підхід): Монографія. – К., 2003. – 480 с.

10. Шевченко Т.Г. Словотвірне гніздо кореня *цп* в українській мові // Східнослов’янські мови в їх історичному розвитку: Збірник наукових праць,

присвячених пам'яті професора Самійленка С.П.: Ч. I. – Запоріжжя, ЗДУ, 1996. – С. 144-146.

Dyachenko N.

The formations from somatizm in dialects as an object of nest description

The article deals with the formations from somatizm in dialects as an object of nest description. Derivates from the general names of human body and lexemes for denoting man's appearance were used for illustration. The structure of these nests is described. Motivation relations between units of each nest are defined.

Key words: somatizm, derivation, derivative nest, semantics, motivation, nomination.